

УДК 81'373.421

Степанова О. І.

СИНОНІМІКА ПРИКМЕТНИКОВИХ ЛЕКСЕМ ТА ЇХ МІСЦЕ В ХУДОЖНІХ ТЕКСТАХ МИКОЛИ ХВИЛЬОВОГО

У статті аналізуються місце і роль синонімічних лексем у контексті художнього твору, розглядаються особливості їхнього функціонування в ідіостилі Миколи Хвильового.

The article deals with the analysis of the role and place of synonymic lexeme in the context of fiction. Particularities of Mykola Khvyliovyi are taken into consideration.

Між словами в мові спостерігаються різноманітні зв'язки, які існують не ізольовано один від одного, а зумовлено. Для вивчення всієї системи, як правило, береться той чи інший вид зв'язків між лексемами і розглядається в можливій ізоляції. Мета статті – проаналізувати синонімічні зв'язки і слова, відношення між якими зумовлені такими зв'язками в контексті художнього твору.

Теоретичні питання синонімії розроблялися в працях В. Ващенко, Л. Паламарчука, А. Лагутіної, О. Тараненка, Л. Лисиченко, М. Кочергана та ін.

У відповідності з багатокомпонентною структурою значення слова для позначення одного й того ж явища в мові можуть виникати кілька лексичних одиниць. У слові, як відомо, фіксуються наслідки пізнавальної діяльності людства, відкриваючи нове явище і виявляючи в ньому риси, що зближують два або більше явищ (понять). На причину виникнення синонімів указували ще в першій половині XIX століття [6, 62].

Загальновідомо, що синоніми виникають, по-перше, з необхідності фіксувати в слові нові відтінки явища, уявлення чи поняття. З другого боку, синонімічні слова можуть характеризувати не саме явище, а своєрідність бачення, оцінки його, ставлення до нього.

Нарешті, третій клас синонімів виникає внаслідок диференціації значень або їх синонімічного зближення, що розвиваються в мовній системі.

Однією з основних ознак синонімів є здатність їх означати те саме поняття, а звідси – вони обов'язково є словами, спільними чи тотожними за своїм основним значенням. Іншою, не менш важливою ознакою синонімів, яка дозволяє відігравати їм значну стилістичну роль в мовленні, є те, що вони обов'язково чимось різняться між собою, мають додаткові значеннєві відтінки, різний змістовий обсяг, вирізняються мірою і якістю емоційного забарвлення, стилістичною приналежністю до певного жанру мови, тобто віднесеністю до загальновоживаної лексики чи лексики книжної, розмовної, фамільярної тощо; виявляють різну активність у мові, характеризуються неоднаковою сферою поширення та здатністю сполучатися з іншими словами у реченні. Про відтінки значення синонімів говорять звичайно, порівнюючи два слова, у яких спільне предметно-понятійне ядро, але є відмінності в інших компонентах (або в компоненті) лексичного значення.

Усі ці особливості синонімів простежуються в словесному чи текстовому оточенні. Ми спробуємо проаналізувати такі випадки в творчій спадщині Миколи Хвильового.

Так, слова одного синонімічного ряду *сильний* – *всесильний* – *міцний* – *могутній* – *великий* – *залізний* мають основне спільне значення, а саме: “такий, що відрізняється великою фізичною чи моральною силою”. Без виразних додаткових відтінків це значення властиве тільки лексемі *сильний*. Наприклад, знаходимо у письменника: Він – той, кого вона недавно вважала за *сильну* вольову людину [12, 426].

Кожний інший синонім цього ряду вносить якийсь додатковий відтінок до загального значення, якусь своєрідну особливість, що знаходить підтвердження в контексті. Наприклад, синонім *всесильний* означає “всеосяжну силу когось або чогось”:

І справді, можливо, він знову підведеться із свого одра, можливо, він знову зійде на наш азіатський корабель і візьме румпель, але ніколи вже він не прорветься з холодного *всесильного* льоду й не виведе корабель у стихію [12, 367].

Прикметник *міцний* додатково означає “витривалість, стійкість, незламність”. Вживається він найчастіше для характеристики людини, рідше – різних предметів: Проте дедушка – *міцний* дід: і тепер як візьме косу, то чорта з два вженешся за ним [12, 105]. – Павло... поспішає – *міцний*, бадьорий і злий [12, 37]. – Я знову думаю: десь там, на сіверкій дикій півночі, лежить геніальний м’ятежник, закутий у міцні ланцюги, і в нього одна мисль: “Скучно” [12, 368].

Лексична одиниця *могутній* означає “дуже сильний і відповідно великий за розміром”: ...Стоїть *могутній* дуб на півдорозі до лісу, а до нього сіріє ранковий шлях, од вітряків перехилиється на ділянку молодняку [12, 326]. – Перші помиляються, бо не знають Лівобережжя: воно ніколи спокійно не сиділо під *могутньою* рукою шовінізму: другі помиляються, бо дивляться на Азію, як на кубло тьми й забобонів [12, 247 – 248].

Велика міра сили визначається словом, ужитим у переносному значенні, *залізний*. До аналізованого синонімічного ряду воно на сторінках творів Хвильового входить у сполученні з іменником обійми: Далі, візьму тебе в свої *залізні обійми* [12, 125].

Таким чином, усі розглянуті синоніми: *сильний* – *всесильний* – *міцний* – *могутній* – *великий* – *залізний* виражають спільне основне значення: “такий, що відрізняється великою фізичною чи моральною силою”, а розходження спостерігається в додаткових значеннях відтінках, зокрема ступеня виявлення ознаки та наявності в окремих синонімах дещо ширшої або вужчої семантики, здатності не тільки означати велику силу, а й додатково надавати ще значення витривалості, стійкості, незламності. Незначна відмінність існує і щодо визначення сфери вживання, оскільки одні з названих синонімів частіше використовуються на означення фізичної або моральної сили людини чи взагалі істоти, а інші – предмета, явища. Деякі синоніми аналізованого ряду мають і певну стилістичну забарвленість. Так, лексема *могутній* вживається у більш піднесеному стилі, деякі слова поширені в нейтральному лексиконі (наприклад, *сильний*, *міцний*). Водночас вважаємо за потрібне підкреслити, що основна розбіжність між даними синонімами полягає в їхніх значенневих відтінках.

У ряді праць за ознаку синонімічності приймається взаємозамінність лексем у певних контекстах. Л. А. Булаховський цю озна-

ку поклав навіть в основу визначення синонімів. Так, мовознавець підкреслював: “Слова, здатні в тому ж контексті або в контекстах, близьких за змістом, замінити одне одного без відчуття помітної одмінності у змісті, мають назву синонімів” [1, 37]. Інколи взаємозамінність розглядають як прийом або критерій виділення синонімів [5, 98].

На нашу думку, висуваючи взаємозамінність на чільне місце у визначенні, неправомірно розширюють поняття синонімів. Це неодноразово заперечувалось у літературі: “У мовленні нерідко одні слова вживаються замість інших, означаючи в семантичному плані суміжні поняття або поняття, що перебувають у родо-видових відношеннях, приналежністю до однієї тематичної групи тощо” [5, 49].

Проте ці слова не можна віднести до розряду синонімів. Підставою для того, щоб вважати слова синонімами, може бути лише замінність, яка є єдністю двох боків тих чи інших слів – семантичного та слововживання, – що взаємопов’язані й впливають одна з одною. Однак наявність тільки однієї з названих ознак – або смислової, або слововживання в двох або кількох слів – ще не дає підстави вважати ці слова синонімами” [8, 114 – 115].

Проти зближення понять родових і видових, проти змішування логічних і лінгвістичних категорій застерігав Л.Булаховський, який хоч і визначав синоніми через взаємозамінність, бачив небезпеку надто широкого розуміння їх: “Одна з поширених помилок – зближення відношення слів-показників, як широких за обсягом, з іншими словами того самого синонімічного ряду, звичайно конкретнішими, – з відношеннями родових понять до видових. Треба зразу ж виразно визначити, що таке зближення неприйнятне і не дається провести практично, оскільки підміняє логічні відношення... тими..., які існують в природі мови” [1, 39].

Справді, слова синонімічними будуть лише тоді, коли їм властива потенціальна можливість заміни одне одним, але при цьому визначальну роль відіграє конкретний контекст, у якому реалізується змістова і стилістична сутність синонімічних лексичних одиниць, оскільки для точної передачі якоїсь думки існує тільки певний добір слів: “Справжній майстер мови, – як справедливо підкреслював Л. А. Булаховський, – відчуває, яке саме слово з наявних у мовній свідомості маси або того кола, до якого він звертається, здатне най-

точніше переказати його думку і почуття... Шукається для передачі думки єдине точне слово, саме те, яке є необхідним” [1, 75].

З цих міркувань при визначенні синонімів один лише критерій взаємозамінності слів виявляється недостатнім [9, 50].

Дуже важливою і дискусійною лексикологічною проблемою є визначення основних принципів тлумачення синонімів. В останні роки досить аргументовано обґрунтовується думка про те, що синоніми треба виділяти на предметно-понятійній основі. Л. Лисиченко з цього приводу зазначає: “Основною лексичного значення є предметно-понятійне ядро слова, навколо якого ґрунтуються інші семантичні компоненти – уточнення змісту поняття, міра визначення ознаки чи дії, стилістична, експресивна характеристика слова тощо” [5, 70].

Сполучуваність має, безумовно, надзвичайно важливе значення у з’ясуванні семантики синонімічного слова та для характеристики синонімічних відношень між словами. Але вона, як і “взаємозамінність”, – як слушно зауважує А. П. Євгенєва, – становить собою лише “додатковий критерій, за допомогою якого перевіряються синонімічні відношення, або одним із методів чи “процедур виділення синонімів”, тим більше, що тотожність сполучуваності може характеризувати тільки “ідеографічні” синоніми. Для стилістичних синонімів цей критерій зовсім не може бути застосований [4, 138].

“Синонімія – одна з ознак варіативності мови”, – підкреслює В. Русанівський [8, 77]. Під варіантністю, властивою всім рівням мови, слід розуміти можливість висловити ту саму думку різними способами, а головне, з різним ступенем емоційної оцінки. В. Русанівський розглядає лише лексичну синоніміку як постійну величину в процесі лексико-семантичного розвитку мови.

У кожний конкретний момент те чи інше слово на позначення соціально важливого денотата може мати багато принагідних ситуативних синонімів.

Таким чином, синонімія ґрунтується на здатності позначати один і той самий елемент дійсності кількома словами.

“Синоніми – це лексичні одиниці, що є носіями однієї або кількох тотожних сем; решта значень у кожному із синонімів здебільшого позначають інші денотати і сигніфікати, але в певних по-

зицях вони нейтралізуються, внаслідок чого синонімічні слова можуть взаємно замінюватися” [7, 78] .

Існують певні труднощі класифікації синонімів, пов’язаних не тільки з наявністю у них різних ознак, але і з зміною цих ознак. Очевидно, через це багто вчених вважають, що кваліфікаційні системи лексичних синонімів важливі переважно для теоретичних досліджень, а не для мовної практики.

Визнання синонімами слів не тільки тотожних, але і близьких за значенням висуває проблему семантичних розрізень між ними. Більшість прихильників семантичного підходу до проблеми синонімії визнає поряд із стилістичною також й ідеографічну синонімію, тим самим визнаючи синонімами слова, які мають не тільки стилістичні, але і семантичні розбіжності. Синонімами бувають слова, відмінні один від одного ступенем і особливістю емоційної оцінки, що й визначає їх стилістичне використання в мовленні. Проте синоніми лише зрідка “становлять собою еквіваленти, що різняться тільки стилістичним забарвленням... Вони звичайно ускладнені додатковими відтінками в самому значенні, відрізняються обсягом значення” [3, 9]. Причому всі ці додаткові елементи часто бувають настільки значимими, що важко провести межу між синонімами стилістичними і синонімами семантичними.

На думку А. Євгенєвої, у літературі неодноразово робилися спроби розділити синоніми на стилістичні та ідеографічні. Однак матеріал показує, що неможливо провести межу між ними, зарахувати одні до стилістичних, а інші до ідеографічних. Основна, переважна частина синонімів служить і стилістичним, і семантичним (відтінковим, уточнюючим) цілям, часто виконуючи одну і ту ж функцію одночасно [3, 11].

Сучасній українській мові характерні саме такі синонімічні ряди, у складі яких усі синоніми або принаймні частина з них одночасно диференціюються і емоційним забарвленням, і значеннєвими відтінками, і семантичним обсягом. Ілюстрацією цього можуть бути синоніми, що групуються навколо прикметника *гарний*, якот: *гарненький – хороший – красивий – прекрасний – чудовий – чарівний – привабливий – симпатичний – милий – добрий – непоганий – божественний – тишній*. Усі вони об’єднані одним основним значенням: “цілком позитивний за своїми якостями і властивостя-

ми”. Таке значення без суттєвих додаткових відтінків і емоційного забарвлення передається прикметником *гарний*.

Наведемо приклади вживання синонімів такого синонімічного ряду в творах Миколи Хвильового: Але на радість, я цим не хочу вірити: я гадаю, що я все-таки напишу *гарний* твір [12, 255].

Синонім *гарненький* письменник залучає на позначення зовнішньої краси людини: Голубе ти мій рідненький! Синочку ти мій *гарненький* [12, 198].

Говорячи про позитивні моральні якості людини, письменник використовує прикметник *хороший*: Йосип Гордієнко – хороший хлопець [12, 125] – Степанида Львівна – ніжна й *хороша* хазяйка [12, 202].

Лексема *красивий* означає “приємний зовнішнім виглядом; який відзначається гармонією барв, ліній та ін.”: Теплий хміль із голови перейшов йому в нутро, і відчував горбун, що наростає в грудях, накипає щось, і дивився на красивих дівчат уже злісно й спорзно [12, 248].

Синонімічний до вищенаведених прикметник *прекрасний* передає високу міру позитивної ознаки й емоційної забарвленості: Тоді надходить задума, і переді мною виростає наш посьолок, батькомисливець і той *прекрасний* вечір, коли я в перший раз поїхав з ним на полювання [12, 134].

Синонім *чудовий* означає, що хтось чи щось надзвичайно гарний, такий, що викликає захоплення й здивування: Над озером зупинився такий *чудовий* вечір, що я вже ніяк не міг гніватись ні на себе, ні на рушницю, ні на качок [12, 140].

Глибоким емоційним забарвленням і водночас великою мірою позитивної ознаки характеризується слово *чарівний*: Ночі були *чарівні*, завжди пахло небо, і зорі, і весь світ [12: 392].

Лексема *привабливий* за своїм змістом: “такий, який захоплює, манить до себе своїми якостями, властивостями”. Ось такий приклад вживання цього слова знаходимо в творах Миколи Хвильового: Озера, скажімо, ще місяць тому мали дуже *привабливий* вигляд, тепер зі своїми поріділими комишами так сиротливо виступали на непривітному фоні загального осіннього ландшафту, що мимоволі на голову насадили сумні думки [12, 154].

“Викликає симпатію, прихильне ставлення до себе” – таке зна-

чення має прикметник *симпатичний*. Саме в такому значенні використовує цю лексему в контексті своїх творів письменник: Це буває тоді, коли в кімнату влетить такий *симпатичний*, але зовсім не підпорядкований монументально-реалістичній теорії весняний вітерець і почне валяти дурня в її декольте [12, 412]. – Вулицю, що на ній живе мій *симпатичний* герой, названо ім'ям Томаса Мора [12, 411].

Обмежений за сферою вживання синонім *милий* означає: “дуже приємний, лагідний у стосунках з людьми, привітний, доброзичливий”. Наприклад, у тексті: Нас випроводжає, як і завжди наша *мила* бабуся [12, 139].

Якщо хтось чи щось має позитивні якості або властивості, що відповідають поставленим вимогам, задовольняють їх, то таке значення передається словом *добрий*: Чоловік остаточно увійшов в роль *доброго* приятеля, але Спиридонова навіть не підвела на нього очей: ще раз широко і енергійно позіхнувши, вона мовчки одійшла вбік [12, 464].

Продовжує синонімічний ряд прикметний *непоганий*, який означає у Хвильового те саме, що і ад'єктив *гарний*: А чи не думаєш ти, що з мене вийшов би *непоганий* кошовий отаман? [12, 380].

Синонім *божественний* вказує на щось надзвичайно красиве, привабливе, принадне, що зачаровує своєю якістю, станом. Наприклад, як використовує цей прикметник автор: *Божественний* вечір не остаточно заворожив мене своїми фарбами й звуками: принаймні, підсвідомо я досі не розлучався з надією ще разочок вистрілити по якійсь качці [12, 142].

Зрідка майстер використовує народнопоетичне слово *тишний* у значенні: “такий, який приваблює своєю чарівністю, незвичайністю; дуже гарний”. Так, наприклад, зустрічаємо у Хвильового: Господи! Як може від таких маленьких родителів вирости така *тишна* жінщина! [12, 248].

Отже, проаналізований синонімічний ряд, що об'єднується навколо лексеми *гарний*, має спільне основне значення, оскільки всі лексеми позначають позитивні якості і властивості, але одночасно розрізняються між собою і емоційним забарвленням, і значеннєвими відтінками.

Таким чином, тонкий знавець рідного слова, Микола Хвильовий,

силою свого таланту значно розширив художні можливості української мови, збагатив її семантико-стилістичні, образно-виразові ресурси завдяки використанню синонімічних лексем.

Необхідною умовою сучасних лінгвістичних досліджень є системний підхід до аналізу синонімічних лексем у художніх творах, особливостей їхнього функціонування, що дозволить зрозуміти ідіостиль письменника, глибше проникнути в авторський контекст.

Література

1. Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. – К: Рад. школа, 1959. – 248 с.
2. Виноградов В. В. О теории художественной речи. – М.: Наука, 1972. – 510 с.
3. Евгеньева А. П. Основные вопросы лексической синонимии // Почерки по синонимике современного русского литературного языка. – М. – Л.: Наука, 1966. – С. 9–56.
4. Евгеньева А. П. Синонимические и парадигматические отношения в русской лексике // Синонимы русского языка и их особенности. – Л., 1972. – С. 110–156.
5. Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української мови (Семантична структура слова. – Харків: Вища школа, 1977. – 114 с.
6. Потебня О. О. Эстетика і поетика слова. – К.: Наука, 1985. – 457 с.
7. Русанівський В. М. Семантична глибина слова // Мовознавство. – 1991. – № 2. – С. 3–6.
8. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К.: Наук. думка, 1988. – 236 с.
9. Тараненко О. О. Деякі аспекти теорії синонімії в плані створення синонімічного словника // Мовознавство. – 1980. – № 3. – С. 48–54.
10. Хвильовий Микола. Твори / Під ред. М. Г. Жулинського. – К.: Наук. думка, 1995. – 449 с.